

Мср Горица Радмиловић

ПОЛИТИКА И КЊИЖЕВНОСТ: ДРУШТВО И ИСТОРИЈА У *ЕМБАХАДАМА* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ*

У раду се полази од тезе да политички живот једне државе неретко долази у контакт и са светом књижевности. У зависности од жанра текста, његова доступност јавности у извесној мери може и да утиче на формирање јавног мњења. У разматрању политичких текстова Милоша Црњанског у његовим *Ембахадама* бавићемо се индивидуалним, књижевним аспектом његовог дискурса, али и друштвеним, политичким и контекстуалним оквиром времена које је у њима описано. *Ембахаде* Милоша Црњанског јесу мемоарска проза, али представљају и огромни извор историјских података о судбоносним догађајима чији је сведок био у сам писац.

Кључне речи: Милош Црњански, *Ембахаде*, књижевност, друштво, историја.

1. Увод у живот и стваралаштво Милоша Црњанског. Када говоримо о српској књижевности XX века, а нарочито о периоду међуратне књижевности, опус Милоша Црњанског је и са становишта жанровске разноврсности један од најбогатијих. И његов живот, који се одвијао у непрекидној растрзаности између дома и туђине, био је подједнако богат, али не и лак. Милош Црњански се на књижевној сцени појављује већ са својих петнаест година објавивши песму *Суба* у сомборском часопису *Голуб* 1908. године. Већ тада, Црњански као да предосећа своју судбину поистовећену с лађом која припада великом мору чија је судба неизвесна. Када се песнички субјекат пита: „Куда је она води?“ (Црњански 1984ц: 7), он заправо поставља питање своје судбине са неизбежном смрћу као завршетком. Судбина лађе која се бори за опстанак у немирним водама, чекала је и Милоша Црњанског.

---

* Део рада налази се у мастер раду под насловом „Политика и књижевност – *Ембахаде* Милоша Црњанског“ који је одбрањен 21. IX 2018. године на Филозофском факултету у Новом Саду.

Своју каријеру књижевника Црњански после *Сугбе* наставља прво као писац експресионистичке драме *Маска* (1918), у којој ће романтичарски узнето приказати живот нашег песника Бранка Радичевића. У ненадмашном осећају за лирско, његово се стваралаштво наставља у облику песничке збирке *Лирика Ийџаке* (1919), која је модерним с почетка двадесетих година двадесетог века служила као узор за писање, с идејама човека који се враћа из рата, а негира прошлост и традицију и који ће прославити слободни стих за који су се борили песници тога времена. Окушавајући се и у другим жанровима, Црњански потом издаје књигу приповедака, романе, мемоаре, па и драме. Међутим, разноврсност стваралаштва Милоша Црњанског овде не завршава. Као веома млад и перспективан стваралац, Црњански постаје члан редакција тада угледних новина попут *Полиџике* и *Времена*, у којима ће објављивати своје ставове о одређеним личностима и догађајима тадашњег времена:

„Што се тиче новинарства, ја сам годинама био сарадник тадашњих, великих, београдских новина: ‘Политике’ и ‘Времена’. (...) Рећи ћу само толико да ми је рад у тим новинама омогућио да живим животом књижевника, иако ми је зарада, и у новинама, била врло мала, из истог разлога, што сам, као професор, државни чиновник, био само ‘спољни’ члан редакција. Плаћен далеко мање од професионалних новинара. (Иако су те новине пуне, годинама мојих уводних чланака, и, за то доба, сензационалних репортажа. Сматрам и данас, да је новинарство, добра, – а не шкодљива, – школа, за књижевника. Нарочито код нас, где се ‘књижевником’ сматра сваки ко надрља неколико песама“ (1984а: 165).

Већина чланака објављених тада постаће грађа за писање мемоарске прозе коју ће писац насловити *Ембахаге*, и о којима ће бити речи у овој раду. Као припадник елитног друштва интелектуалаца Краљевине Југославије, писац је свакако морао имати изграђен став и идеје о политичким, друштвеним и државним питањима. Појам политике укључује актере власти, али и све оне који на разне начине разматрају општа питања човека и друштва. Идеја да напише *Ембахаге* настала је још за време када је Црњански радио као аташе за културу и штампу при југословенским посланствима у Берлину и Риму.

Као аташе за културу, овај писац ће се први пут налазити 1928/29. године у Берлину, у представништву југословенског посланства. Други боравак у Берлину, који је описан у другој књизи мемоара, дешава се од 1935. до 1938. године, након чега се Црњанскова чиновничка каријера наставља у Риму, у коме се писац налази од 1938. до 1941. када је приморан да емигрира у Лондон, где се и завршавају мемоарски списи. У овом раду, фокусираћемо се на доказивање важности постојања квалитетног елитног интелектуалног друштва, на коме и сам Црњански, као део тог друштва, инсистира. Покушаћемо да прикажемо какав је однос унутрашње, али и спољашње политике Краљевине Југославије из перспективе посматрача „са стране“, као и део из

широке палете личности, које су утицале на развој европских прилика после Првог и за време Другог светског рата, а које се појављују у овим књигама. Четврта књига, као најрепрезентативнији пример, на крају рада послужиће нам да покажемо када књижевност престаје да буде довољна да би се достојно приказала истина, односно тренутак када се уводи документ као једини легитимни доказ.

2. ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ – елитно друштво и улога књижевника. Милош Црњански је припадао друштвеној групи која је била заинтересована не само за стваралачки круг уметника већ и за сва питања државе, како историјска тако и политичка, али и за питања цркве и утицаја цркве на формирање мишљења грађана. Две су основне друштвене карактеристике српских књижевника током XIX и XX века – изражен интерес за политику и државно уређење, као и став према очувању националног идентитета (Аврамовић 2016: 49). Још од детињства, Црњански је био окружен породицом оформљеном од „поповске лозе“, али и официрске. Црњансков деда по оцу Томи, прота Мита, свакако је значајно утицао на развој религиозне свести писца, док му је Панта, деда по мајци, уградио свест о значају војске и шта она представља за једну државу (Поповић 1980: 7). Још једна је особа свакако била веома значајна за формирање личности Милоша Црњанског – његов учитељ Душан Берић, који Црњанског од детињства уводи у страну књижевност и учи га њеном значају:

„Казао бих ово: мој отац, Тома Црњански, и мој учитељ у српској основној школи у Темишвару Душан Берић, били су *први утицаји*. (...) Памтим оца у Иланци, кад је читао уводне чланке Светозара Милетића, преписку Светозара Марковића, ратни дневник Пере Тодоровића. Кад је умро, остао ми је иза њега пун сандук разних књига и многа годишта *Заставе* и *Бранка*. (...) Учитељ Берић био је изузетан човек. Био је шеф опозиције у темишварској Црквеној општини и велики стучњак за наша права. (...) Читао нам је Игоа, Меримеа. Нико, чини ми се, није од мојих познаника знао тако добро литературу као он“ (Црњански 1999: 588).

Под таквим утицајем развија се не само велики писац већ и свестрана индивидуа, која увек жели више да зна и да буде интегрисана у ситуације које се тичу властитог народа.. Да бисмо боље разумели која и колика је била улога Милоша Црњанског у нашем друштву, те зашто су *Ембахаге* изузетно значајно дело за разумевање историјског и политичког света Краљевине Југославије, рећи ћемо нешто више о самом појму елите.

Први пут реч елита употребљена је у седамнаестом веку за описивање робе изузетне финоће; доцније се значење проширује на више социјалне групе, као што су ударне војне јединице или виши редови племства (Ботомор 2008: 15). У енглеском језику, према *Оксфордском енглеском речнику*, најраније позната употреба ове речи је из 1823. године и већ у то време она је примењивана на социјалне групе. У остатку Европе, овај термин није широко

употребљиван у социолошкој и политичкој литератури све до краја 19. века.¹ Идеја да друштвеном заједницом треба да влада група супериорних појединаца није нешто што се веже тек за савремено доба. Ову идеју можемо да нађемо у Платоновим дијалозима, а још више у браманској кастинској доктрини, која је регулисала односе у старом индијском друштву (Ботомор 2008: 16), али и многим религијским веровањима где се за појам елите везују појединци или група људи који су „божији изабраници“. Из ових исказа можемо увидети да се елитом није могао назвати свако, те да је било потребно разликовати елитно, изабрано друштво од масе. Први који указује на разлику између елите и масе јесте Гаetano Моска у својој студији под насловом *The Ruling Class*. За Моску, присуство разлике између овде две друштвене групе јесте нешто сасвим нормално и очигледно. Те разлике он уочава посматрајући друштво као две класе:

„Међу константним чињеницама и тенденцијама које се могу наћи у свим политичким организмима, једна је толико очигледа да је видљива на најповршније око. У сваком друштву, од онога које је слабо развијено и једва достигло зору цивилизације, па до најразвијенијег и најмоћнијег – две класе људи се понављају – класа која влада и класа којом се влада. Прва класа, *увек мања њо броју*, врши све полтитичке функције, има монопол власти и ужива предности које власт доноси. Другу пак, бројнију класу, контролише и њоме управља ова прва на мањевише легалан али арбитражан и присиљан начин“ (Mosca 1939: 50).

Као што примећујемо, Моска прву, елитну класу, ограничава само на политичке функционере, оне који су присутни у власти. Међутим, постоји у Москиној теорији још један елеменат, а то је став да у модерним временима елита није само високо уздигнута изнад осталог друштва. Она је, истовремено, интимно повезана с друштвом *иогелиице*, много шире групе, која обухвата практично целу „нову средњу класу“: *службеника*, менаџера, мануелних радника, научника, инжењера, *академских људи* и *интелектуалаца* (нагласила Горица Радмиловић). Москин савременик, Вилфредо Парето у свом делу *The Mind and Society* наглашава значај такозване поделите, јер се управо у тој групи друштва налазе они који теже да се докажу. Начин на који се одржава постојање елите јесте да се што пре увиди да се владајућа класа мора обнављати помоћу породица које се уздижу из нижих класа. Овакав начин посматрања елитног друштва чини се демократски, јер превасходно тежи једнакости између класа. С друге стране, интелектуална елита јесте по својој природи опречна демократији по самим постулатима

¹ Види: Paris, G. Jeanroy, A. (1892). *Extraits des chroniqueurs français. Villehardouin, Joinville, Foissart, Comines: publiés avec notices, des notes, un appendice, un glossaire des termes techniques et une carte*. Paris: Librairie Hachette; Rothkopf, D. (2009). *Superclass: the global power elite and the world they are making*. New York: Farrar, Straus and Giroux; Pareto, V. (2011). *Uspon i pad elita: primjena teoretske sociologije*. Zagreb: Feniks knjiga; Mills, Ch. (2000). *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press.

формирања демократије², у којој влада једнакост и важи глас и мишљење већине. Милош Црњански, ипак, демократију не разуме као једнакост услова, али ни као институционални аранжман одлучивања, већ је његов однос према демократији био нескривено скептичан. Своју критику демократије Црњански образлаже непоштовањем корена једне државе (јер се таква држава не посматра као нешто јединствено, већ као место либералних потеза који дозвољавају свима све), те ниподаштавањем значаја историјског контекста у смислу оформљивања Краљевине Југославије. Демократија тад јесте апсолутно непотребна, нарочито она у којој се идеје о развоју узимају из квазидемократских постулата других држава. Да би свој став изнео јавно и широј читалачкој публици, 6. октобра 1934. године Црњански оснива часопис под називом *Идеје* у којем, између осталог, промовише и национализам, али не једне, већ више нација које су сједињене у једну државу. Такав национализам имао је идеју да првенствено ојачају заједницу народа:

„У нас, далеко од тога да буду пукe административне снаге, има сто снага националних још које, изједначене и окупљене, могу чврсто обухватити не само наше границе, сам појам државе, него и идеје стварања бољег друштва. (...) Национализам у нас, према томе, треба да је далкео од тога да мајмунише иностране покрете. Идеје које су свуда око нас свакако ни ми не можемо избећи, али је код нас национални талас, још једном не само логички завршетак досадашњих напора да се створи јединство и држава, него и потреба и једина“ (Црњански 1934: 1).

За разлику од *Идеја*, истиче Црњански, западноевропска штампа не дозвољава писцу, односно новинару, да се изрази и искаже своје мишљење. Она чак не ради ни у корист државе (у корист онога што би за ту државу било најбоље решење), већ у корист тренутне владајуће силе. Такође, таква штампа је зависна од зараде, како самих новина и часописа, тако и зараде којој тежи новинар каријериста: „У ствари, такозвана ‘демократска’ штампа у неким државама Западне Европе јако је корумпирана и у њој се не може ништа, без подмазивања. У тоталитарним државама, ствар је много простија. Ако су односи добри, штампају и описе бубуљица код посетиоца. Ако су односи затегнути, не штампају НИШТА“ (Црњански 1984а: 340).

Оно што је потребно увидети јесте разлика између утапања у масе и проналажења индивидуе вредне елитног друштва у маси становништва. Интелектуално елитно друштво мора као такво да примети и у нижим класама личност која се издваја по својим способностима и интересовањима. Формирање политике јесте у рукама елита, али оно што га чини иоле „демократским“ јесте да „поједини грађани, мада спречени да *стилно* непосредно

² „Ако ‘демократију’ разумете као демократију енглеског типа, као вишепартијски систем скупштине, онда је, очигледно, нема. Ако демократију разумете као притисак широких маса, онда је, очигледно, има. То је, у нас, увек била главна црта демократије.“ (Црњански 1999: 540).

учествују у влади, имају бар могућност да се њихове аспирације осете у *извесним* интервалима“ (MANNHEIM 1967: 1430). За писце међуратне југословенске књижевности јесте значајна чињеница да су, у великој већини, потицали из нижих друштвених слојева – сељаштва, чиновништва, свештенства, занатлија – али то није значило да не могу ући у елитно друштво интелигенције. Да би се створила дистинкција између масе и елите, „нова средња класа“ чије се мишљење могло прихватити као валидно односно на нивоу интелектуалног елитног друштва, подразумевала је универзитетски образоване интелектуалце. У елиту су, у мањем броју, спадали они за које се сматрало да директно доприносе стварању, трансмисији и критици идеја. У ову групу убрајамо писце, научнике, филозофе, религиозне мислиоце, теоретичаре, друштвене и политичке коментаторе (Ботомор 2008: 74). Све ове професије долазе у контакт с новинарством и/или просветом, али је карактеристика ове групе јасна – директна повезаност с друштвеном културом. Ако се ствари овако посматрају, сасвим је логично да Милош Црњански припада елитном друштву управо због тога што је, иако није био припадник првобитне „високе класе“, успео да ступи у елиту, јер је поседовао способност константног напретка у развијању личности и мишљења. У групи друштва које жели да оформи програм државног уједињења, налазили се многи универзитетски професори (Јован Цвијић, Алесандар Белић, Слободан Јовановић, Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић...) који су, свакако, имали велики утицај и на Црњанског³, како у сарадњишту с њима тако и преко литературе (Ненин 2013: 7). Идеје ових група подразумевале су проналажење решења за оформљивање нове и сложне заједнице историјски различито формираних народа. Такво оформљивање могло је бити обављено на два начина: централистички уређеном државом с идеологијом југословенства, или обједињавањем националних култура које су годинама „самостално“ формиране по мање или више федералном начелу, заснованом на државно равноправној заједници.

Оно на шта би највише требало да обратимо пажњу јесте однос интелектуалаца према владајућој грађанској класи, односно њеним елитним члановима – националној буржоазији као „носиоцу друштвених привилегија заснованих на приватној својини“ (Јанићијевић 1984: 2013). Да бисмо створили слику Црњансковог положаја у овом друштву, морамо увидети од чега зависи смештање културне буржоазије у раван стваралачке интелигенције. Могли бисмо рећи да је Милош Црњански имао „контролу“ да своје мишљење изнесе на најјавнији начин, а да би то постигао аргументовано, морао је имати ши-

³ Прво, условно речено, мемоарско штиво које проналазимо код Милоша Црњанског везано је управо за писање о појединим личностима које су овде наведене. Наиме, у *Лейпцигу Мајнице сирксе*, који је изашао 2. маја 1929. године, Црњански објављује текст под насловом *Послератна књижевност* (Литерарна сећања), што дефинише као „мемоарске забелешке“ које се „односе на године пре Рата и за време Рата“, а говоре о значају личности и дела Богдана Поповића и Јована Скерлића.

рину увида у целину друштва и оно шта је остатак становништва желео да чује, односно прочита. Због тога је и овом писцу било битно да се интелектуалац стално допуњава знањима, различитим културама и делима, али да има свест о томе колико је све то значајно да би се придонело нашој књижевности, односно поимању ситуације у нашој држави уопште, што Црњански у интервјуима, па и у *Ембахагама* често наглашава:

„(...) Много се више била одбила публика од књижевности, виком против послератних књига и писаца. Ипак када бисте сачинили и објавили суму коју наша публика троши на страну књижевност, зачудили би се. Страна књига и књижевност, међутим, увек су били први корак заосталих народа при културном напретку. Иначе ако се сабере број илустрованих, разонодних и књижевних часописа наших, број њиних преплатника, као и послератних издања и библиотека, види се колико надмашује предратно доба. *А шїю йорасї чийїалаца није имїозанїан, у сразмери са йолїїичким усїесима нашеї народа, йоме су узрок још увек їри наречїа, две азбуке, їри књижарске обласїи и заосїалосїї књижара, неорїанїзованосїї књижевника иїїд.* (...) Свакако необитно је да се у Европи, најпосле, више од свих других наших резултата пита за наше *кулїурне найоре*. Народ који има за собом своју херојску епоху сазрео је да пређе у доба просвећености“ (1984а: 448–449) (Нагласила Горица Радмиловић).

Увидевши о чему је, заправо, реч, да једно књижевно дело мора бити потковано доказима, односно, другим делима која су раније објављена, па макар била и истог жанра као што су мемоари који су превасходно субјективно доживљена грађа, Милош Црњански одлучује да и своје мемоаре формира на основу туђих изјава (мемоара, дневника и разговора са одређеним личностима), па потом и на основу документације која се сматра признатом од стране владе одређене државе. Тако у једном од интервјуа, Црњански наводи како и када су *Амбахаге*⁴ настајале, те шта је послужило као својеврсни метатекст у формирању овог дела:

„То су моје успомене, из мог званичног живота, по нашим посланствима од 1935. до 1945. године⁵. Прва је о Живојину Балугџићу и нашем берлинском посланству године 1928/1929. Друга о Цинцар Марковићу у Риму, Христићу, и *нека врсїа коменїара на Дневник їрофа Ђана*, године 1938/1941. Четврта је о раду наших влада у Лондону године 1941/1945. и *нека врсїа коменїара из мемоара Черчила*. Цео свет се расписао о људима и догађајима из тога доба. Па можда неће бити без интереса да и један књижевник каже своје о њима.⁶ Мислим да сачекам *да изађу*

⁴ Прва верзија мемоара носила је име *Амбахаге*. Коначана верзија добија име које носи до данас – *Ембахаге*.

⁵ У *Ембахагама*, реч је о периоду између 1928/29. и 1945. године.

⁶ И у *Ембахагама* Црњански дефинише своје дело као „ни дневник, ни историјат, ни студија, ни памфлет. Него просто успомене једног очевица, писца“ (Црњански 1984а: 7).

мемоари Сџојагиновића и Мачека, који се, тако чујем, спремају у Вашингтону, ових дана. Када то изађе, намеран сам да отпочнем и ја, са својим *Амбахагама*. Видећемо“ (Црњански 1984а: 7) (Нагласила Горица Радмиловић).

Ембахаге су, осим мемоарске прозе, велика, библиографија која у себи садржи многа друга дела, али исто тако, и многа становишта других политичких личности које писац или прихвата и аргументује или оспорава. Због оваквог приступа друштву и политици, како унутрашњој тако и спољашњој, потребно је било велико историјско и политичко знање писца. Такође, оно што је изузетно значајно јесте став и начин на који се изражава особа која се налази на политичкој сцени, па и она која све то посматра, попут Милоша Црњанског у овом случају. У првој књизи *Ембахага*, Црњански наводи своја интересовања за рад других књижевника у политици, где се може видети зашто су неки од њих свој посао обављали доследно, а други ипак поприлично непромишљено. Такође, било је и оних који су свој посао радили на прави начин, међутим, у тешким временима, када су могли бити натерани на поступке на које нису пристајали у почетку своје политичке каријере:

„Први је у Риму, после првог, светског рата⁷, – у служби, при нашем посланству код Ватикана, – био Иво Андрић. Имао је, на свом скромном положају, много успеха. Нарочито за време покушаја повратка аустријског цара, Карла, на престо. Ракић је био у Риму, у тешко време. (...) Држао се врло лепо, и поносито. Пао је, јер је одбио, двору, да извештава о кретању Ниничићевом по Риму, када је Нинчић, као опозиционар, дошао у Рим, у 'приватну' посету. Дучић је у Риму, брбљао, – Мусолинију је предао копију *Мирослављевој еванђељу*, и питао га је, зашто неће да буде пријатељ српског народа? Кад би хтео, могао би да буде велики пријатељ српског народа! Мусолинијев зет, министар спољних послова, гроф Ђано, знао је, међутим, како Дука говори, о Италијанима, и Мусолинију, – када говори приватно, – па је уживао, кад је преместио, из Рима, Дуку“ (Црњански 1984а: 45).

Писце, односно песнике, које Црњански наводи у овом делу *Ембахага*, он је познавао и приватно. Међутим, он овде не наводи свој лични суд о личностима, већ о ономе што су те личности постигле. У овом делу, видимо да је у политичкој каријери највише постигао Иво Андрић. Милош Црњански је упознао Иву Андрића 1918. године у Загребу и од тада са њим одржавао редовну преписку и разговарао о стваралаштву. Ценио је Андрићево мишљење и дело, а у својој *Лирици Ийаке* Андрићу посвећује и песму под насловом *Ейтеризам*. Пре свега, Црњански је ценио онога ко је заиста имао одлике

⁷ На неколико места у *Ембахагама* можемо да учимо Црњансково одбијање да овај рат назива светским, те тај придев ставља под наводнике. Пошто је и сам био учесник рата у униформи Аустро-Угарске војске, Милош Црњански је свакако био упознат са приликама које су задесиле Европу тога времена, те није видео значајан светски удео у томе.

интелектуалца⁸ и ко се тога доследно држао, али свакако је био свестан да се у политичком естаблишменту налазе и они који нису до тог положаја дошли знањем, већ родбинским везама или преко партијске опредељености: „У Министарство спољних послова, у то доба, улазило се помоћу тетка и стри-на. (...) Песници су, у то време, улазили у дипломатију, лако, јер се литература ценила, као један од путева ка уједињењу нашег народа. Дучић, Ракић, и многи, мањи – чак и неколико литерарних бубашваба – размилели су се били по нашим посланствима, као омиљена лица“ (1984а: 57, 58).

Када говоримо о критичком ставу одређеног писца, треба узети у обзир и једну од особина која се одувек сматрала оличењем интелигентног човека, а то је, свакако, иронија. Милосав Јанићијевић ову карактеристику посматра као „последницу негативног става друштвене средине према њима као посеб-ном, најчешће релативно привилегованом слоју“ (Јанићијевић 1984: 119). У случају Црњански, то не можемо тако посматрати у целости. Наиме, када се Црњански и користи иронијом, он на тај начин наглашава бизарност ситуације и недостатак трезвог размишљања нашег народа. Склони утицајима „већих“ сила, како наш народ, тако и његови посланици понаособ, неретко су били засењени привидно добрим делима држава које су имале све, осим добре намере.⁹

Милош Црњански бира своје читаоце. Он то чини управо овим поступком иронизације контекста целе књиге, те уколико књига упадне у погрешне руке, она може бити и потпуно погрешно протумачена. Порука одређеног поглавља може бити апсолутно или занемарена, или погрешно схваћена. Када писац ради на своме делу, свакако му је значајно да то дело буде иоле читано. Ипак, да ли ће дело бити прихваћено од стране публике са оним

---

⁸ У тексту под насловом *Човек нарочитије врсте*, Иво Андрић дефинише како би човек у дипломатији требао да поступа, тојест, како да се опходи према својој стварности: „(...) Треба бити моногостук и једноставан. Не бити личан али бити природно поносан, чак и горд понекад: не презирати ситнице (нипошто ни у чему!), али умети се задржавати негде на граници ситничавости и педантерије; бити свестан у свему али без претеране ревности; ценити тренутак и увек се користити њиме, али умети оставити времену да врши своје дејство; имати многа и разнородна интересовања за људе, предмете, уметности, игре и разоноде, али се не препуштати страсти и присности у којој човек потпуно заборавља себе; бити мало човек, али никад не бити нечовек; бити спреман на све и способан за све, али не бити бездушан и чудовиште(...)“ (Цитирано према: Поповић 2014: 209).

⁹ Као пример једне од многобројних оваквих ситуација, навешћемо део из прве књиге *Ембахада* која говори о нашој амбасади у Берлину, односно о вили у коју је посланство било стационирано. Говорећи о Хитлеровим почецима, Црњански наводи његове планове у вези са преобликовањем Берлина. У тај план спадала је и вила где се налазило наше посланство које је заборавило историјску вредност саме зграде, односно објекта, те је оберучке прихватило промене у жељи за новим: „Да би је могао срушити, Хитлер је, тадашњој Југославији, понудио, да јој се наместо старе, сазида нова зграда, а Југославија је то са *захвалношћу* примила. По старом обичају у Немачкој, при зидању кућа, кад је кућа под кровом, *прيرهђује се мала свечаност*, у зеленилу, и уз *иће*, *иа је шако било* и кад је *ша* кућа добила кров. Уочи РАТА“ (Црњански 1984а: 29).

циљем којим га писац ствара, није нешто на шта сам писац може да утиче. Постоји још један начин читања ове књиге који и писац наглашава када говори о природи својих мемоара. Превасходно из предострожности, да би се оградио од оптужби за субјективно сагледавање и промишљање прекретничких политичких дешавања, а, вероватно, и због жеље да читалац изгради способност да формира сопствено мишљење, Црњански каже:

„Некоме ће се учинити много оно што кажем из приватног, Балуговог, живота. Други ће, можда, рећи, да још не би требало говорити о државним пословима у оно доба.

*Toute vertité n'est pas bonne à dire.*¹⁰

Ја, међутим, сматрам, да је наша дипломатија и њен рад, за последњих педесет година, и *ише како, ишема, за ишца*.

Читалац, међутим, треба да зна и то, да *ни ја не кажем* све! Гола истина о тој прошлости биле би тако гола и страшна, да моја књига не би могла да се чита. *Нити га се шћамја*“ (1984а: 27) (Нагласила Горица Радмиловић.).

Директним обраћањем онемо ко чита, Црњански износи свој став, своје знање о „последњих педесет година“ и потребу да о томе говори баш један писац¹¹, онај ко је упознат не само с друштвеним приликама, већ и с делима која су настала из друштвених прилика других нација те на тај начин, посматрањем „са стране“ може предочити чињенице које су читаоцу отворене за тумачење. Ангажованост јесте заправо главна карактеристика коју Црњански поставља у први план, у свим својим делима. И ако за пример узмемо *Лирику Ийаке* и њен садржај, који се разликује идејно од *Ембахага*, и једно, и друго дело имају своју велику ангажованост у одређеном времену у прошлости:

„Па, сваки писац, увек је био ангажован. Цела лирика античке Грчке је ангажована не може бити страшније ангажована. Спартанац је био Спартанац, Атињанин је Атињанин, чак и Сапфо је била ангажована. А замислите данас колика је ангажованост. Ја мислим да нема неангажованог писца.(...) Они који сада покушавају да буду неангажовани то су они, како сам ја на једном месту сасвим брутално, рекао, духовни онаристи“ (Црњански 1999: 509).

3. ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЕМБАХАДАМА Милоша Црњанског. Ради бољег разумевања значаја *Ембахага* Милоша Црњанског,

¹⁰ Целу истину није добро рећи.

¹¹ И пре доласка у наше посланство на место аташеа за културу у Берлину, Милош Црњански је познавао Живојина Балугџића, о чему говори у првој књизи *Ембахага* (видети: Црњански 1984а: 58–59). Међутим, Црњански није ценио Балугџићев став према песницима, јер Балугџић сматра да песници „нису ни за какав посао. Они има да певају!“ Црњански овакав став сматра увредом и жели активно да учествује у политичком животу.

потребно је разматрање односа између друштвеног, односно, политичког поретка и индивидуалне мисли писца, као и давање историјске слике времена у којем дело настаје. Црњански „историју“ у *Ембахадама* пише на основу знања о личностима и догађајима у тадашњем времену. За овакав приступ постоји разлог који и сам писац наводи у више наврата, а то је неповерење у историјске податке који постоје до тад. Иако је пишчев скептицизам према историјској науци очигледан, можемо, ипак, говорити и о извесној противречности. Како смо већ навели, Милош Црњански је од малих ногу био повезан с националном историјом, како причом својих предака¹² тако и даљим усавршавањем властитих знања. То знање добија своје „одликовање“ када Црњански у мају 1926. године, након положеног професорског испита, добија унапређење и постаје професор географије и историје у Четвртој мушкој гимназији. Познавање оба ова предмета свакако му је веома помогло у стварању *Ембахада*, те не можемо да им споримо историјску, а ни политичку вредност, поред свог скептицизма који сам Црњански износи у овом делу. Са великом ерудицијом и проницљивошћу, он расправља и о историји, али и о националним и међунационалним догађајима, као и о личностима које су утицале на развој историјске ситуације.¹³

Између 1918. и 1939. године на политичкој мапи Европе, превагу су имали тоталитарни режими. Тоталитарне снаге су преузеле иницијативу својом политиком реваншизма, територијалног експанзионизма, милитаризацијом, као и војним интервенцијама. Демократске државе су покушале да се супроставе тактиком компромиса и уступака (Хамилтон 1978: 81). У политичким текстовима Милоша Црњанског, па тако и у *Ембахадама*, држава и друштво нису појмовно разграничени. Друштво, које игра пресудну улогу у формирању и очувању своје државе, морало је бити такво да у својој свести има значај историје и свега до савремености учињеног. По мишљењу писца, не могу постојати ни једна култура, ни један народ, док нису историјски образовани. Идеја о народној заједници морала би да буда изнад економских интереса и оружане силе:

„Материјалист данашњи и данашња незналица која мисли да ничег није било пре њега, и да свет почива на материјалним основама, не може да замисли ни то да у том пепелу српства може бити једна ирационална снага, јача од свих других, која је допрла до наших дана, које је била присутна у свему што се збило већ седам стотина година која ће бити ту: и у оном што нас чека“ (Црњански 2008: 20).

¹² У коментарима уз *Лирику Ийшаке*, Црњански даје детаљне податке, али онако како му је причано о његовим прецима (видети: Црњански 1984ц: 108–122).

¹³ Зоран Аврамовић у својој књизи *Политика и књижевности у делу Милоша Црњанског* инсистира на термину „велике“ личности. Међутим, то није истина. Неколико поглавља у *Ембахадама* говоре управо о значењу „мањих“ личности (ако ћемо се користити Аврамовићевом терминологијом), односно оних који су утицале на развој догађаја око политичких функционера који се у делу описују.

Као једног од највећих непријатеља, када је о удаљавању од традиције реч, Црњански види марксизам. То није више онај марксизам с идејама Маркса и Енгелса (којима Црњанси упућује признање: „част марксизму првих марксиста“ (1984а: 90)) већ нови, онај који не вреднује интелигенцију већ је претвара у „аморфну масу која не зна да се брани“ него „подлеже тој масовној хипнози као буба шваба“ (1984а: 86–87). Таква маса зависна је од материјалног и задовољења нагона, а у други план долази духовни развој, у чему Црњански види пропаст новоформиране Краљевине Југославије. За Милоша Црњанског главни ауторитет је управо ова држава која народе држи у вези и јединству. Да би се та творевина одржала, потребно је имати адекватног вођу, односно, да све наредбе о руководству државе долазе из једног центра (Јовановић 1930: 209). Та држава је сан који долази након проживљеног и преживљеног Првог светског рата и са собом повлачи сво достојанство које је потребно да би се један народ поштовао као јединствен: „Створена је држава, о којој смо сви сањарили, пре петнаест година, наша земља која нам се привиђала кроз сузе у јудним очима. Сад је ваља бранити не само на неком, неактуелном и имагинарном пољу, него на идејном које је пред нама“ (2008: 105).

Милош Црњански је био одлучан бранилац вредности Југославије, а нарочито институције монархије (1936: 2). По мишљењу овог писца, као и многих његових савременика, ова држава није настајала ни из чега. Њена историјска „поткованост“ јесте од изузетног значаја, те је потребно бити упознат с њеним историјским коренима. Као две темељне институције у историји српског народа, Црњански види цркву и државу. Без њих, не би се очувала национална свест, као ни национално биће (Аврамовић 2016: 215). У својој књизи под насловом *Свети Сава*, писац се ослања на династију Немањића те разматрањем управо ова два принципа, говори у успеху Стефана Немање да оформи тако велику државу. Стефан Немања је „решио да брани оно што је створио, државу“, а да би то постигао „морао је ући у обрачун са богумилима као силом која прети његовом поретку“ (Црњански 1988: 87–88). Овакав принцип реконструисања државе подразумевао је и поделу унутрашњих и спољашњих непријатеља који својим поступцима и занемарљивошћу могу да упропасте државу. Истом парадигмом Црњански објашњава и политичка питања Краљевине Југославије, о чему ће касније бити речи. Због тога, важно је бити упознат с коренима, јер:

„Моћ разума је, каже Шопенхауер, што човека чини да није као животиња, да није ограничен само на уску, очевидну садашњост, него да зна и *неујоредно* *ипросирану* *ипрошлост* са којом је *садашњост* у вези. Тек *тако* човек *стиче* *разумевање* за своје доба, а *може* *да ствара закључке* и о *будућности*. Док животиња, без размишљања блеји у своје дане па и кад је припитомљена, лута, безазлена и немоћна и зависна од човека. Аналогно њој и народ, који своју историју не зна“ (Црњански 1999: 188).

Заиста, прошлост би, према оваквим објашњењима, морала бити нешто што нас све повезује. Ипак, Црњански не може, а да не примети како поли-

тичко биће Краљевине Југославије није хомогено. Разматрање односа између друштвеног поретка и индивидуалне мисли мора се анализирати с аспекта друштвено-историјске целине. Иако се за трагедију Краљевине Југославије наводи „спољни“ непријатељ, у *Ембахагама* се инсистира на несрећи народа којој су највише допринели политичари изнутра. Уништавање државе проистиче из огромне мржње:

„Оно што бих желео да читалац примети у тој политици, коју описујем без обзира, то је, да се, код нас, у УНУТРАШЊОЈ политици ишло, не само у мржњу, безумну мржњу, него и лаж, и клевету, па и убиство, а да се, код нас, у том свету дипломата, и монархије, ишло само у пензију, и кад је у питању била, издаја и агентство. Та разулареност, ђеф, својеглаовост, били су једна од најгорих црта наше дипломатије, у иностранству, у тој прошлости, а та страшна, безумна мржња, главна црта у нашој унутрашњој политици“ (1984а: 95).

Уколико долази до сепарације изнутра, немогуће је бити представљен у спољној политици као моћна и несавладива држава. Политичке борбе око уставних питања вођене пре, за време и непосредно после усвајања Видовданског устава, откриле су сву дубину разилажења истакнутих српских интелектуалаца у оцени значаја међунационалних односа за развој и опстанак међуратне Југославије (Јанићијевић 1984: 122). Решења у уставу Краљевине Југославије нису обавезивала краља да министре именује из састава Народне скупштине нити да поштује ставове скупштинске већине. Краљ Александар је у потпуности умањео улоге јаким странака и политичких вођа, настојећи да држи конце у својим рукама. Бранко Петрановић у својој књизи *Историја Југославије (1914–1941)* говори о краљевом великом утицају у политичком животу и „мешању у живот појединих странака, стварајући у њима своја упоришта, нарочито међу радикалима и демократима“ (1980, 133). Ако се осврнемо на текст Црњанског који је настао непосредно пре одласка у Берлин по други пут, видећмо да је сво то краљево уплитање и те како било потребно. Наиме, у том тексту под насловом *Насијавак или њрекид њолийишке блаженоѡчившеї краља?*, Црњански говори о сепратизму који настаје због разлика у ономе што је радикална партија (у овом случају), значила раније, и онога што је постала у времену у коме писац пише. У самом почетку формирања државе, „радикална партија била је обухватила сву српску заједницу и њена жеља и жудња политичка била је не само дубока, већ и логична. Са политиком радикалне партије завршавао се један вековни процес у оживљању српства“ (Црњански 2008: 12). Међутим, радикална партија, у време када Црњански пише наведени текст за *Полийику*, више није иста. Иако је једном означавала нешто што се као традиција преноси са колена на колена, она постаје претерана, хипертрофирана у своме значају, мисли се само на материјалну зараду, а политички успех рангира се у домену важности „кућне славе, или смрти детета“:

„Радикали сад цветају и пуцају. Пуцају од своје зрелости и сад ће да им се реши судбина. Судар нових радикала у Војводини, значи једно огромно запрепашћење. Немаш да мислиш и да врдаш, немаш да падаш у жалост и као *бајаи да наричеш над њрошлошћу. Дођеш, ња бијеш, рас- њалиш џамар на њримеџ, ња њле и њоџа, мора биџи, на њоџе се вила бугуђносџ!* Тако кажу! Имаш четири разреда основне школе, идеш брате, па си шеф финансијске управе. Можеш и кућу да срушиш и министру да опсујеш штогод (...) Живот је постао опасан и луд, али и *боџиџ. Пага се, живи, боџиџи, часџи, сџирага као у свџиџовима.* Прошло је доба када је све било далеко, сад је све близу, и држава и каса (...) Скупило се много лопова, богата партија хоће да влада, газдашка. *Парџиџа срџа у њроџасџ јер се свџчим њрџа. А све сеџандуре и грџици на власџи неће џколе, ни освейџење, ни калдрму, ни рега*“ (Црњански 1989: 76–77) (Нагласила Горица Радмиловић).

Слично се описује и демократска партија, само што је међу демократи- ма завладала „епоха поетског“: „Као што су некада, људи финијих нерава и руку, збуњени од глупости гомила, са неким тајним осећањем великих, европских веза, стварали либерале, тако се сада повлаче у демократске сањалице, уморни и невесели“ (Црњански 1989: 76). Овакво државно уређење није могло да функционише дуго. Била је потребна хитна интервенција са центра власти, те краљ предузима иницијативу и инкорпорира у партије. Његова политика мења партију схвативши да је потребна контрола над народом, који под утицајем новца пропада и занемарује оно духовно.¹⁴ Због ових иницијатива Милош Црњански изузетно поштује краља Александра I и у њему види јединог заслужног и доследног носиоца имена Ујединитеља:

„Данас када је у свету у код обичног света парола: комфор живота и уживања и разонода, тај наш владар који је неуморно и непрекидно живео само за своје концепције Уједињења, стварања једне државе од Струнице до Алпа, заслужио је заиста, велико политичко име Ујединитеља. (...) Показао је не само моћ воље и чврстину карактера, него и ту *духовну сџособносџ заноса* који га је оснажио да, пре свих, иде за том светлом сликом државе које, *да није било Њеџа, крај свих грџиџ,* и свега другог, не би данас било“ (Црњански 1999: 10) (Нагласила Горица Радмиловић).

Краљ је успео у ономе о чему се сањало годинама и не постоји му тренут- но равно решење за бољу државу, осим наставка оне политике коју је почео:

¹⁴ И пре но што пише о политици краља Александра I, у тексту *Снаџа лиџџанскоџ зво- на*, из 1933, Црњански наглашава општи осећај заједнице и повезаности народа, али, пре свега, веру у заједничку државу која тек треба да настане: „Али је у тој општој радости, пре двадесет година, основа била, пре свега *морална*, фанатична повезаност целог Српства и кад се појавише слике ратничке, око Скопља, са друмова под Бабуном и пут Призрена, није нам било стало само да те пролазне, светле сени добију вечног значаја. Много се випе мислило на *оџџиџу срџску бугуђносџ*(...)“ (Црњански 1999: 214).

„Велика једна политичка визија Његова, Југославија, европска је нужност, наша родна неизбежност, судбина, али ни у чијим очима она није постала тако брзо светла и неумитна. Крај монарха који је ставио старе, војничке заставе, дао име држави што је дотле било само *йесничка ййворевина*, када је реч о југословенству, сви су остали политичари испали као неки *шејриши крај мајсйора*“ (Црњански 1999: 13) (Нагласила Горица Радмиловић).

Пре него што почнемо објашњавање како је унутрашња политика утицала на спољашњу, ону, у којој се превасходно ангажује Црњански, нагласићемо приватни однос писца с краљем ради ревидирања односа с другим људима које Црњански детаљно описује у *Ембахагама*. Наиме, многи критичари су у делима Црњанског одувек наглашавали изражени субјективизам у односу према одређеним личностима или догађајима, који није чињеницама аргументован, већ је условљен или афективним посматрањем или, пак, жељом да се додворава. Такође, већина критичара Црњанског ослања се на карактеристике његовог преког карактера, те на чињеницу да је с њим било тешко разговарати.¹⁵ Када ове тезе упоредимо с односом Црњанског према краљу, лако можемо увидети да то нипошто није тачно. Наиме, Милош Црњански, иако је изузетно поштовао краља Александра I, као и његове идеје и реализације идеја, никада краља лично није упознао, што и сам наглашава у *Ембахагама* пре него што ће лично упознати кнеза Павла:

„Противно оном што се о мени, од стране мојих, тобожњих, пријатеља, писало, да сам био дворска улизица краља Александра, ја никад нисам краља Александра упознао. Имам живих сведока, да сам био зват, код краља, на вечеру(...)“ (Црњански 1984а: 304).

Иако никада није имао лични однос с краљем, свој посао аташеа за културу, или, у другом боравку у Берлину, као дописник Централног прес-биороа, ради доследно и редовно се оглашава у листу *Време* где анализира политичку сцену у Немачкој користећи се псеудонимом М. Путник (Владушић 2012: 104). Овај Црњансков новинарски ангажман не остаје непримећен, ни у времену када је извештавао за наведене новине, ни после, када је критика имала прилику да пише шта жели и када се писац није налазио у држави,

¹⁵ Милан Јовановић Стоимировић у својој књизи *Порйреши йрема живим моделима* за Црњанског каже: „Упознао сам Црњанског лично 1929. када је било културни аташе при посланству у Берлину, а ја аташе за штампу. Општеће са њим није било увек пријатно, нити свакад лако, јер је он био свађалица и вечити незадовољник.“ У овом исказу, Јовановић Стоимировић је својим ставом био „гласан“, дакле управо оно што је истицао као негативну особину Милоша Црњанског, с великим примедбама за свакога и замеркама због ситница, али и неискрен. Црњански, пак, уколико има мишљење о другоме, како сам наводи, то мишљење и каже, док је Јовановић Стоимировић прећутао своје мишљење о писцу. Такође, цео исказ о Црњанском делу и раду пун је неодређених заменица „неки“, „некакав“ итд., да би се, условно речено, омаловажило оно што Црњански ради (Јовановић Стоимировић 1998: 213).

приморан да емигрира у Лондон, због другачијег политичког уређења од онога у коме је он стварао и у који је веровао. После 1945. године, неки књижевници су били у првим редовима прогона политичких неистомишљеника, пишући идеолошке оптужнице против другова по перу. С консолидацијом комунистичке власти, тај посао преузима једнопартијска држава, а они који су чланови тадашње владајуће партије, имају слободу и одобрење да критикују све оно што би се и најмање косило с тадашњим државним уређењем. Наиме, осим текстова из новина, Црњански у *Ембахаге* уводи ставове и из часописа *Игеје*, које оснива и уређује од 16. X 1934. године. Двадесет година након што су *Игеје* кренуле у штампу, оглашава се српски књижевник, бивши Црњансков пријатељ, Марко Ристић и у памфлету под насловом *Три мртва ђесника* (1954) износи критички став према *Игејама* и ставу Милоша Црњанског. Осим Пола Елијара и Растка Петровића, Ристић сада „сахрањује“ песника Црњанског, а „васкрсава“ га као „конформисту“ и националисту: „(...) Песник је умро; ребел је постао конформиста, блудни син се вратио на прави пут, сањар се уразумио, нихилиста се покајао, анархиста је постао монархиста, инација је остао инација. Исти је то човек, и сасвим други један“ (Ристић 1984: 166).

Ристић се овде не зауставља већ Црњанског као уредника дефинише као „изразито националистичког, расистичког (sic!), шовинистичког, антимарксистичког, регресивног и репресивног, полицијског, једном речи *фашистичког* типа“ (Ристић 1984: 321). На прво читање, рекли бисмо да се Марко Ристић, колико год политички и идеолошко обојено, ипак детаљно позабавио *Игејама* и њиховим порукама народу. Послужићемо се овде честом синтагмом коју Црњански користи у *Ембахагама*: „Читалац се вара.“ Наиме, у истом памфлету, овај салонски комуниста сопствене изјаве чини баналнима и негира их, те их сам приказује као неаргументоване и смешне:

„Спремио сам, крај себе, комплет *Игеја*, да конкретно, речитим цитатима, обележим ту *изгају*. Хтео сам да опишем ту црну етапу на путу Црњанског у пропаст, у негацију себе и нас, на путу његовом у емиграцију, где се нашао баш онда када се гладан и крвав народ његов дигао да то више не остане. Је ли то пут сваког нихилизма, тај пут у бесмислени јад разума у *фашистичко бесјуће*? *Спремио сам* Идеје, *нећу их отворити*“ (Ристић 1984: 330).

Ако се осврнемо пак на биографију Марка Ристића, видећемо да овај књижевник није имао потребе да се много труди да уђе у елитно друштво. Од деде Јована Ристића, који је био угледни дипломата у XIX веку, наследио је породично изобиље и углед, којег није био једнако вредан, као што и своју материјалну стабилност Ристић наслеђује још од свог деде по мајци, угледног трговца Хаџи Томе. У току Другог светског рата, Ристићева функција у дипломатији, па чак ни она чиновничка није остала запажена, што је, осим разлика у идеологијама, могао бити повод за овакво писање о делу интелектуалца какав је био Милош Црњански. Наспрам Марка Ристића који има утабан, ненапоран пут да преко породичних веза постане део политичке

сцене, Црњански се у *Ембахадама* у више наврата ограђује од тих привилегија. Без презања, у овом делу писац наводи да је „*преко своје таштине* још године 1921, могао ући у то министарство, лако“ (Црњански 1984а: 167). Српска дипломатија није била иста у време када Црњански има могућност да постане дипломата и до балканских ратова: „Наша дипломатија, до балканских ратова, била је једна велика, *србијанска*, фамилија. Посланици су постајали преостаци из дипломатије Обреновића или угледне личности, тадашњих, полтичких партија. Та дипломатија није била најгора. Напротив“ (Црњански 1984а: 167).

Такво виђење дипломатије и познавање историје државе код Црњанског је, свакако, формирало одбојност према припадању политичком корпусу државе. Међутим, главна тема *Ембахада*, како и сам наслов каже, јесу посланства у иностранству. У овим књигама Црњански ће највише критиковати рђаву праксу, али не и државу и начела на којима се она заснива (Аврамовић 2007: 204). Пошто је веома активно заступљен у политичком животу тадашње спољне политике Краљевине Југославије, распон тема којима се Црњански бави заиста је велик. За време боравка у Берлину и Риму, писац је имао прилику да буде у друштву наших дипломата, али и дипломата других држава. У реконструкцији догађаја и личности, Црњански се служи дескрипцијом, али не чини то методом писања романа, већ изношењем чињеница и личних ставова у одређеном тренутку (Црњански 1984: 39). Зоран Аврамовић у својој књизи *Политика и књижевности у делу Милоша Црњанског* наводи како писац „мање истражује узрочне односе“ (2007: 179). То, заправо, није тачно. Када пише о неком догађају који је био пресудно значајан за нашу државу, Црњански даје разлоге зашто се ствари дешавају на тај начин и наводи своје мишљење, које често није ново, већ је раније предвиђано у другим делима. *Способности за предвиђање* јесте једна од главних карактеристика успешних учесника у иностраном политичком животу и за њу су потребни спремност, знање и искуство: „Уметност ПРЕДВИЂАЊА је компликована, али је ТО највиша уметност, у ембахадама, у иностранству. Тражи и симпатију. Личи на медицину. Лекар поставља тачну дијагнозу, само ако осећа симпатију, за срце које прегледа. Па и за лудака кога прегледа“ (Црњански 1984а: 41).

Дефинисањем предвиђања као „симпатије“ овде не носи конотацију привржености ономе што се предвиђа, већ сипатију тумачи занимљивошћу извесног догађаја који је својевремено прошао неопажено или се перципирао као небитан. У овом контексту најчешћи примери су они који имају везе са Версајским споразумом. Црњански наглашава како су Немци, иако су пристали на све што је споразум захтевао, ипак имали идеју да споразум прекрше и ограде се од кривице за оно што су учинили у Првом светском рату. Версајски споразум за Немце био је „имагинарна“ творевина, а истог су мишљења били и када је реч о Краљевини Југославији:

„(...) Југославија се, писали су немачки листови, без разлике партија, – *распада*. То је била, веле, краткотрајна, версајска творевина. Неки

листови су доносили географске карте, *како* ће се распасти та творевина версајска. Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, на тим картама, било је расподељено, у неколико делова. Направљена је била велика Хрватска, Мађарска је опет добила Барању, Бачку и Банат. Македонију Бугарска. На рачун српског народа, и Београда, писане су ствари које се нису биле чуле, од времена сарајевског атентата и убиства Александра Обреновића.¹⁶ Немачка је, о нама, проговорила, као у доба Хабсбурга“ (1984а: 73).

Ово је став Немачке 1928. године када Црњански први пут борави у Берлину. Наиме, према Версајском споразуму, Немачка је пристала да своју војску сведе на 100.000 војника у копненим и 15.000 војника у морнаричким постројењима. Такође, у то време, укинута је општа војна обавеза. Међутим, Црњански наслућује обнављање велике војске и кршење споразума:

„Ја сам сматрао да ће Немачка, *кад њома дође време*, стварати већу војску, отворено, тражењем укидања версајски клаузула. Општом војном обавезом, коју ће опет увести. Па сам писао: ‘Тада ће се појавити, опет, на позорници Европе, сада невидљива, немачка војска’. Питао сам се само где?’“ (1984а: 130–131).

Да би нагласио и нека своја ранија предвиђања, пре оних која су наведена у *Ембахагама* и у вези са тадашњим догађајима, Црњански у поглављу под насловом *Књиџа о Немачкој* прави осврт на своје истоимено дело које је издала Књижара Геца Кон у Београду 1930. године. Због критике, било оне од стране салонских комуниста, који нису прихватили *Игеје*, било оних који су Црњанског због описивања тоталитарне државе безразложно називали фашистом, писац увиђа да публика неће самостално, из жеље да сазна више, узети поменуто дело. Због тога ће он у *Ембахагама*, како сам пише, дати неколико навода: „*Од речи до речи, – из ње књиџе.*“ (Црњански 1984а: 129). У овом делу књиге приказани су субјективни ставови Црњанског, као чиновника који је био присутан на политичкој сцени иностране политике у Берлину 1928/29 године. Предраг Протић у свој раду под насловом *Књижевна вредносн мемоара Милоша Црњанског* наводи:

„Политички људи, онакви какве их види Милош Црњански у својим мемоарима, обично су *доведени у њакву ситуацију и оснјављени да се муче и сналазе како знају и умеју*. То, често, није њихова *права историска ситуација* (а то је једна од литерарних дражи мемоарског казивања Милоша Црњанског), него је то ситуацији у коју их је он сам довео, али то, можда, представља и *највећи литерарни квалиџет* Црњанскове мемоарске прозе“ (1972: 302) (Нагласила Горица Радмиливић).

¹⁶ У овом делу Црњански описује став Немачке након атентата у Скупштини, на шефа Хрватске сељачке странке, Стјепана Радића.

Мемоарска проза као таква даје нам историјско виђење ствари из пера једног писца, који је одлучио да прикаже ствари онако како их је он видео. Предраг Протић у свом читању *Ембахага* тражи романописца, онога који кроти судбине дипломата и који их сам смешта у незгодне ситуације, без јасног примера на шта се тачно подразумева оваквим закључком. Такође, неоснованом (и нетачном) критиком мемоара сматрамо тврдњу да су у основи фикционални Црњански описи људи с којима је радио, где је могао да види „како људи изгледају, али није могао да сазна шта ти људи, с којима се свакој дана виђа и разговара, одиста раде и шта у ствари мисле (...)“ (Црњански 1984а: 302) (Нагласила Горица Радмиловић). Овакви закључци су погрешни јер управо у том друштву Црњански је имао прилику да види оно што се заиста догађало, док је, с друге стране, био приморан да пише нешто сасвим другачије у телеграмима који су слати дипломатији Краљевине Југославије или пак када је помагао да се саставе новински чланци, али са потписом других људи као аутора.¹⁷ Такође, „литерарној дражи“ описивања људи и њиховог рада, Црњански се не предаје тек тако, већ с разлогом. У почетку поглавља под насловом *Књија о Немачкој* Црњански каже: „Ретко, врло ретко, могла су се прочитети документа, о великану, која би га показала на послу. У правој боји. Дословце“ (1984а: 127). Овај цитат и потребу за доследним описивањем можемо да упоредимо с цитатом из истоимене књиге. Наиме, реч је о евиденцији становиштва коју води берлинска полиција. Реч је о полицији која успева не да уведе ред, већ да изазове тишину и апсолутно непротивљење маса, а на основу те полиције, касније се формира Хитлерова армија:

„Берлинска полиција води о становницима Берлина тако тачне податке и исцрпне белешке, да личе на крштенице и биографије. – Њено ЛИЦЕ је лик војничке трупе, што и јесте (...) Она не полицајише, она јуриша. Она је, не само надмоћна, већ и изазивачка. Са opakим традицијама. Она је угушила немине у Берлину, на један начин, који није ни полицијски, већ у стилу рада немачке, царске војске у Белгији. – Прозор је крај потиштене руље, – на тргу пред *Liebknechtovim* домом, – са пушкама, митраљезима, оклопљеним аутима. – Пуцала је на сваки прозор ако се осветлио. Она се претворила у одличну јуришну трупу. То је резултат њеног штестогодишњег егзерцира, који се не разликује од метода немачке војске. Полицијски официри вежбају, каткат и службено, решавање војних, тактичких, задатака. *Данашња „јруска полицијска обрана“*¹⁸ чини се само груја врсња НЕМАЧКЕ СТАЈАЊЕ ВОЈСКЕ“ (1984а: 128–129) (Нагласила Горица Радмиловић. Верзал М. Ц.).

¹⁷ Реч је о текстовима које је Милош Црњански писао док се налазио у Лондону 1941. године, у посланству генерала Душана Симовића (в. Црњански 1984а: 27)

¹⁸ „Преокрет у коме Берлин постаје владар целе Немачке, Црњански описује ванредним нијансама: Црњански неће написати да Берлин влада Пруском, већ Немачком. Очигледно таква формулација говори да се са преокретом у положају Берлина порменила и држава у којој се Берлин налази. Пруска уступа место Немачкој, жртвујући успут (привидно?)

Опис овакве војске јесте изузетно битан ако желимо да сагледамо историјски развој Немачке у каснијим подухватима. Опис војске јесте и иначе веома битан за Црњанског, као личност која је и сама била део једне војске, али и као државне институције.

4. Последња књига *ЕМБАХАДА* и доследност Милоша Црњанског. Завршићемо рад увидом у период пишевог живота од 1941. године, када се завршава четврта књига *Ембахага*. Други светски рат принудио је многе српске писце да се задрже у емиграцији. У социјалистичкој Југославији након 1945, односно после завршетка рата, уследила је строга политичка контрола стваралаштва. Четврта књига *Ембахага* говори и о ситуацијама у којима Црњанског оптужују за фашизам. Већ приликом доласка у Велику Британију, писац даје епизоду са младим официром, који је присуствовао стрељању грофа Ђана, као и Црњански. Официр га тада пита о мишљењу о Хитлеру, на шта Црњански мудро одговара: „(...) где год је долазак на власт драматичан, треба очекивати драму“ (Црњански 1984б: 34). Свакако, треба имати у виду да је реч о периоду када је рат цветао и да без сумње, официр, највероватније, има мишљење о Црњанском, као о фашисти, узимајући у обзир то да је могао да га пита за било коју другу, актуелну личност. На сличне проблеме Црњански наилази и Лондону, када му једна утицајна Енглескиња, др Хил, у кабинету генерала Симовића говори о његовом реномеу човека одушевљеног фашизмом, на шта Црњански одговара: „Може бити, али то мени није познато“ (Црњански 1984б: 41). Имајући у виду и Црњансков часопис *Игеје* из 1934. године и ставове које је износио у њему, сасвим је логично да се писац плашио повратка у своју земљу.

Политички захтеви који се постављају књижевности, формулисани су у кабинетима комунистичких комитета. Иако су идеолошки ставови слабили, однос према писцима у емиграцији остао је мање више непромењен, а многи су остали означени као државни непријатељи. Такав став према Милошу Црњанском остао је и због његове привржености одређеним људима, али и због његове особене личности. Међутим, ниједној држави није било у интересу да изван земље држи неког као што је био Милош Црњански. Године 1965, Црњански се враћа у земљу, а након четири године по повратку, излазе мемоари који су били ту да прикажу једну тешку стварност и да покушају да исправе грешке¹⁹, указујући и на туђе и на сопствене заблуде.

свој милитарни карактер, што онда означава и другачији однос према простору“ (Владушић 2012: 107).

¹⁹ Нада Мирков-Богдановић у својој студији под насловом *Поетика верзија ѿшћоисне и мемоарске ѿрозе Милоша Црњанског* наводи: „Усмерен ка публици, тј. са оријетнацијом на перлокутивни ефекат, текст је писан са циљем одбране сопствене репутације“ (Мирков-Богдановић 2013: 118). Посредством свега што смо до сад прочитали, јасно нам је да се писац, пре свега, ограђивао од сопственог става колико је то могуће када је реч о мемоарској прози, а да је, пре свега, хтео да прикаже политичку сцену између два рата и у време Другог светског рата.

Ипак, онај ко не поштује свој идентитет, тешко да ће поштовати и туђи. У раду смо покушали да докажемо важност *Ембахада* Милоша Црњанског, као и да, бар делом, предочимо политичку и историјску слику тадашње Краљевине Југославије, коју ово дело нуди. Такође, идеја рада било је да се покаже доследност у ставу писца који је ценио државу за коју је радио и покушао да проблеме спољне политике реши јасним увидом у грешке које су дипломате чиниле, а које имају увек имају потенцијала да се понове, уколико се на њих не обрати пажња.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, Зоран. *Књижевници и пољитика у српској култури: 1804–2014: лепа душа и Јанусово лице пољитике*. Нови Сад: Православна реч, 2016.
- Аврамовић, Зоран. *Одбрана Црњанској*. Нови Сад – Београд: Orpheus – Eseloge, 2013.
- Аврамовић, Зоран. *Пољитика и књижевност у делу Милоша Црњанској*. Београд: Академска књига, 2007.
- БОТОМОР, Томас. *Елије и друштво*. Нови Сад: Mediterran publishing, 2008.
- БУЊАЦ, Владимир. *Каменовани Црњански*. Ваљево: „Милан Ракић“, 1986.
- ВЕБЕР, Макс. *Привреда и друштво* I. Београд: Просвета, 1976.
- ВЕЛЕР, Х. У. *Национализам: историја, форме, последице*. Нови Сад: Светови, 2002.
- Владушић, Слободан. *Црњански, Мејалойолис*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Ђурковић, Миша. Спољна политика Милана Стојадиновића. Миша Ђурковић (ур.). *Милан Стојадиновић: пољитика у време глобалних ломова*. Београд: Завод за уџбенике, Центар за конзервативне студије, 2013, 44–74.
- Јанићијевић, Милосав. *Сиваралачка индустријација међурајине Југославије*, Београд: Центар истраживачких наука, 1984.
- Јешић, Н. *Млади Црњански*. Београд: Народна књига – Алфа: Полиграф, 2004.
- Јовановић Стоимировић, Милан. *Поретак према живим моделима*. Нови Сад: Матица српска, 1998.
- Јовановић, Слободан. *Држава 2*. Београд: Геца Кон, 1930.
- Мирков-Бодановић, Нада. *Поетика верзија пољитике и мемоарске прозе Милоша Црњанској*. Београд: Народна библиотека Србије, 2013.
- Ненин, Миливој. *Седам брежуљака (књига о Црњанском)*. Ниш: Нишки културни центар, 2013.
- Петрановић, Бранко. *Историја Југославије 1918–1988*. Београд: Полит, 1980.
- Поповић, Радован. *Дейше душе: Дипломате и песници у Риму*. Београд: Vukotić media, 2014.
- Поповић, Радован. *Живот Милоша Црњанској*. Београд: Просвета, 1980.
- Протић, Предраг. Књижевна вредност мемоара Милоша Црњанског. *Милош Црњански*. Београд: БИГЗ, 1972, 301–306.

- РАИЧЕВИЋ, Горана. *Есеји Милоша Црњанског*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојанивића – Будућност, 2005.
- РИСТИЋ, Марко. *Кријички радови Марка Ристића: Три мртва ђесника*. Нови Сад – Београд: Матица српска, Институт за књижевности и уметност, 1987.
- ХАМИЛТОН, Аластер. *Фашизам и интелектуалци 1919–1945*. Београд: Вук Караџић, 1978.
- ХОБСБАУН, Е. *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*. Београд: „Филип Вишњић“, 1996.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Ембахаге I–III*. Београд: Нолит, 1984а.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Ембахаге IV*. Београд: Нолит, 1984б.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Есеји и чланци II*. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског, Наш дом – Edition l’age d’homme, 1999.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *О Банатју и Банаћанима*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Песме*. Београд: Нолит, 1984ц.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Политички сјиси*. Београд: Штампар Макарије & Октоих, 2008.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Путописи: Ирис Берлина*. Београд – Нови Сад – Загреб – Сарајево: Просвета – Матица српска – Младост – Свјетлост, 1966.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. Састанак у Риму и велика четворица. *Време* 6100/XIX (1939): 3.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. Убиство Ријеке. *Политика* 5484/ XIX (1923): 1.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. Уводник. *Идеје* (1934): 1–2.

*

- CIANNO, Galeazzo. *Dnevnik 1937–1938*. Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1954.
- MANNHEIM, Karl. *Essays on the Sociology of Culture*. London: Routledge & Kegan Paul, 1954.
- MILLS, C. Wright. *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- MOSCA, Gaetano. *The Ruling Class*. New York: McGraw Hill, 1939.
- PARETO, Vilfredo. *The Mind and Society*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1935.
- PARETO, Vilfredo. *Usporičje elita: primjena teoretske sociologije*. Zagreb: Feniks knjiga, 2011.
- ROTHKOPF, David. *Superclass: the global power elite and the world they are making*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009.

Gorica Radmilović

POLITIC AND LITERATURE: SOCIETY AND HISTORY IN *EMBAHADE*
BY MILOŠ CRNJANSKI

Summary

The paper bases on the thesis that the political life of a country often comes into contact with the world of literature. Depending on the genre of the text, its availability to the public may to some extent influence the formation of public opinion. In considering

the political texts of Miloš Crnjanski in his *Embahade*, we will deal with the individual, literary aspect of his discourse, but also with the social, political and contextual framework of the time described in them. Miloš Crnjanski's *Embahade* are memoir prose, but they also represent a huge source of historical data on fateful events which the writer himself witnessed.

Матица српска
Лексикографско одељење
Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија
goricaradmilovic212@gmail.com